

Životní prostředí vesnických sídlišť 10.–15. století v ČSR (Nástin dosavadních výsledků)

ROBERT SNASIL

Jedním z požadavků moderní československé historiografie směřující k prohlubování poznávacího procesu vývoje v širším slova smyslu středověké společnosti na území našeho státu je i studium životního prostředí lidských sídel té doby.¹ Rekonstrukce přirozené dobové krajiny, je-li založena na exaktních principech, stává se neméně hodnotným pramenem informací jako kterýkoliv pramen jiný. Umožňuje pochopit a poznat bližší mimo jiné i ekonomické vztahy a souvislosti projevující se v činnosti lidí žijících v dané oblasti a čase.

Tradice výzkumu přírodního prostředí středověkých sídel v podstatě teprve své kořeny zapouští.² Je nasnadě, že s celkovým trendem rozvoje slovanské archeologie byla pozornost věnována především, nebo výhradně, jen dobové krajině v okolí některých center-hradisek. Pro Čechy jsou to především práce Kudrnáčovy, z nichž „Rekonstrukce přirozené krajiny v okolí zkoumaných hradíšť a osad“³ má zásadní význam metodický obecně. V monografii „Klučov, staroslovanské hradíště ve středních Čechách“⁴ jsou již výsledky archeologického a přírodovědeckého výzkumu vyjádřeny podrobnou rekonstrukcí přírodního prostředí v širším zázemí tohoto sídelního útvaru. Z moravských slovanských hradisek byla a je věnována maximální pozornost ekologii okolí hradiska Valy u Mikulčic pracemi E. Opravila,⁵ Z. Kouřila,⁶ a mnoha dalších badatelů-přírodovědců, hradiska a dvorce na Pohansku u Břeclavě⁷ a hradiska na území Uherského Hradiště-Starého Města. Pro širší staroměstskou oblast byla E. Opravilem vypracována pro 9. století rekonstrukční vegetační mapa v geomorfologickém rozsahu zahrnujícím lužní lesy řeky Moravy až submontánní porosty vrcholových partií Chřibů,⁸ když již před tím vyšla z pera téhož badatele práce pojednávající o rekonstrukci lesů jižní Moravy v mladším holocénu, zabírající kulturní období neolitu až středověku.⁹ V posledních letech je věnována pozornost z petrografického hlediska velkomoravskému komplexu v Uherském Hradišti-Sadech a hradisku sv. Klimenta u Osvětman.¹⁰

K ekologii vesnických sídlišť 6.–10. století můžeme zatím říci jen několik nejobecnějších údajů. Sídliště pražského typu byla v Čechách zakládána v nejúrodnějších oblastech, nížinách, ojediněle se vyskytují v bohatěji členěném terénu. Sídelní geografii těchto sídlišť se pro Čechy naposled zabýval J. Zeman.¹¹ Sídliště pražského typu z území Moravy jsou známá především z její jižní části. I zde se nacházejí v nejúrodnějších rovinných polohách v blízkosti vodních zdrojů. Zpracováním moravských sídlišť pražského typu je pověřena M. Kostelníková. Lze tedy očekávat, že patřičná pozornost bude věnována i je-

jich přírodnímu prostředí. Rovněž studium ekologie staro- až středohradištních vesnických sídlišť zůstává v Čechách i na Moravě na okraji hlubšího badatelského zájmu. Tato skutečnost je dána mimo jiné i stavem archeologických výzkumů vesnických sídlišť této doby. Zatím můžeme odůvodněněji předpokládat, že ekologie středohradištních vesnic říčních niv a jejich prvých teras byla shodná s ekologií velkomoravských hradisek z téhož prostředí, o nichž zmínka byla již učiněna.

Kvantitativně i kvalitativně pokročil ekologický výzkum v prostředí vesnických sídlišť z poloviny 10. až poloviny 13. století, tedy mlado- až pozdněhradištních.¹² Využití tematicky kvantitativně malého počtu písemných a toponomastických pramenů vážících se k této době, dovoluje v ojedinělých případech učinit si představu o vzhledu krajiny mikroregionů jen v těch nejzákladnějších rysech. Proto zůstává základní metodou archeologicko-přírodovědný výzkum.

Přírozená krajina mění svůj ráz prostřednictvím působení samotných přírodních faktorů a v neposlední řadě lidskou činností, ovlivňovala podstatně spolu s dalšími jevy nejen typ staveb, půdorysnou dispozici vesnic, ale i síť vesnických sídlišť. Místa pro založení vesnic byla volena převážně na základě velmi dobré znalosti geomorfologických, pedologických, hydrologických, vegetačních a klimatických poměrů i na základě vědomostí o možném využití místních přírodních surovinových zdrojů, tedy tam, kde byly přírodní podmínky pro rozvoj ekonomiky toho kterého sídliště optimální.

Pro pojednáváný časový úsek sehrála významnou roli změna hydrologického režimu v 11. a 12. století, nastupující asi kolem roku 1000, vyvolaná jednak ochlazením a zvětšením srážek, jednak vnitřní kolonizací vyšších, morfologicky bohatě členěných a do té doby převážně zalesněných poloh a počátkem tzv. velké středověké kolonizace. Změny v hydrologii hlavních toků, usazování erozivních hlín v jejich inundacích a nejspíše i množící se bodavý hmyz vázaný na tento biotop, způsobil opuštění mnoha vesnických sídlišť v tomto prostředí. Spolu s probíhající změnou hydrologického režimu se měnily pedologické i vegetační poměry. Měnila se pak i ekonomická báze nivních sídlišť, přecházející od polnohospodářského k pastevnímu využívání periodicky zaplavovaných ploch.¹³ Zemědělská sídliště musela být přenášena z dosahu záplav na inundační nárazové břehy, do rovin a pahorkatin podhůří. Mění se přírodní poměry tedy působily druhotně i na rozvoj vnitřní kolonizace. Změna podmínila i rozvoj rybolovu, pro jehož zintenzivnění sehrála prvořadou roli. Bezodtokové deprese v inundacích se stávaly po periodických záplavách hojným zdrojem ryb. Stoupající význam rybolovu v životě vesnických obyvatel plyne jak z archeologických nálezů, tak i z písemných pramenů. Některé vesnice na březích inundace byly rybářskými téměř výhradně. Svědčí o tom i spory církevních i světských vrchností o právo rybolovu v té či oné vesnici. Přestože je známo, že rybníkářství se k nám dostává ze západních zemí, není vyloučeno, že poznání výhod dočasných přírodních nádrží pro rybolov, mohlo spolupůsobit i na vznik nádrží umělých – rybníků.

Přírozený charakter krajiny v okolí vesnických sídlišť ovlivňoval podstatně ekonomiku sídlištních jednotek umístěných i v dalších geomorfologických územích. Lesostepní oblast v blízkosti inundací a v rovinách, s porosty tzv. tvrdého luhu, dobrými pedologickými vlastnostmi černozemí a hnědozemí spolupůsobila na rozvoj polnohospodářství, pastevectví, lovu, sadařství apod. Archeologicko-přírodovědné výzkumy dokládají přímý vliv i na rozvoj řemeslné výroby.

Přesto, že relikty plužin z poloviny 10.–poloviny 13. století v terénu dosud nejsou známy, je možné na základě geomorfologie, pedologie a agrochemických

rozborů půd spolu s dalšími zjištěními alespoň s velkou mírou pravděpodobnosti stanovit, ve kterém prostoru se pole nacházela. Uvedeme tři konkrétní příklady: při vyhodnocování situace vzájemných poměrů umístění mladohradištního pohřebiště a sídliště u Velkých Hostěrádek na Břeclavsku bylo zjištěno, že značná vzdálenost pohřebiště od vesnického sídliště, která činí 1800 m, byla vyvolána nedostatkem vhodné půdy v příhodných geomorfologických podmínkách pro polnohospodářské využití. Předpokládaný převládající pastevecký charakter sídliště si přitom vynutil založení pohřebiště až na samém nejvzdálenějším okraji agrikulturní zájmové sféry.¹⁴ Při vyhodnocování situace na zaniklé slovánské vesnici Zábřacany na Uherskohradištsku vyplynulo z dílčích výzkumů a přírodovědných expertiz, i z historicky daných některých okolností, že pole osadníků navazovala s největší pravděpodobností přímo na zástavbovou plochu, která sleduje opět křivku inundačních břehů nad údolní nivou řeky Moravy. Pole byla tedy umístěna mimo nivu, na vnitřní ploše ostrožny vysunuté do inundace.¹⁵ Situace, značně podobná situaci na zaniklých Zábřacanech, byla zjištěna v Čechách na lokalitě Karlík u Dobřichovic na okrese Praha-západ. Sídlíště – původní Dobřichovice s rotundou – datované do 12. a ještě i do průběhu 13. století, byly umístěny na náplavovém kuželu Karlického potoka nad nivou Berounky. Opět na základě geomorfologie, klimatologie, pedologie, hydrologie a botaniky bylo možné stanovit, že pole osadníků se s maximální mírou pravděpodobnosti nacházela na kuželu v těsné blízkosti sídliště a zasahovala částečně i do inundace řeky.¹⁶

Chov domácích zvířat, zejména dobytka, koní, malých přežvýkavců a prasat byl rovněž podmíněn krajinným prostředím, zvláště vegetačním pokryvem. Pastevectví naopak ovlivňovalo změnu původní krajiny. Převládající druh vegetace kvantitativně ovlivňoval chov toho či onoho živočišného druhu. Ukazuje se, že ne vždy to byl výhradně skot, který v chovech převládal. Dosti často je na prvním místě zastoupeno prase domácí, a to tam, kde vegetační pokryv tvořily dubohabrové porosty. Chov prasat určený ke konzumaci není tedy jen výhradou velkomoravských hradisek, ale je obvyklý i na mlado- a pozdněhradištních vesnicích. Naopak biocenóza tvrdých luhů je nevhodná pro chov ovcí. Proto osteologické nálezy na vesnicích v jejichž okolí byl rekonstruován tento vegetační pokryv, spíše nežli místní chov ovcí dokumentují existenci salašnických základen těchto nížinných vesnic, základen umístěných v horizontálně členěných vyšších polohách s odpovídající vegetací vhodnou pro chov ovcí. Krajina ovlivňovala do jisté míry tedy i specializaci živočišné výroby.

Podle dosavadních výsledků výzkumů je zřejmé, že řemesla provozovaná na vesnicích čerpala přírodní suroviny především z místních, mnohdy velmi chudých zdrojů (Zábřacany), méně ze zdrojů od sídlišť více vzdálených (Mohelnice). Využití i těch nejchudších surovinových zdrojů je dalším dokladem vynikající znalosti obyvatel vesnických sídlišť o přírodním prostředí a jejich těsném sepětí s okolní krajinou. V rudných oblastech byly zakládány hutnické vesnice, jejichž dílny byly vyčleněny z vlastního sídlištního areálu a pracovaly samostatně i ve větších vzdálenostech přímo v místech povrchového výskytu nebo výchozu rud (Blanensko, Olomučansko).¹⁷ Na místní výskyt surovinových zdrojů byla nejspíše vázána i řemeslná výroba v Krašovicích.¹⁸ Samostatně, v místě výskytu surovin, vhodného dřeva, pracovaly i dehtařské pece objevené na Vyškovsku D. Šaurovou nebo R. Pleinerem v Čechách v Krásné Dolině u Rakovníka.¹⁹ V posledních případech se již dostáváme do období následujícího, do období vrcholného středověku, charakterizovaného velkou středověkou kolonizací a později její redukcí.

Kolonizační činnost zalesněných vyšších a členitých poloh s půdou méně

vhodnou pro polnohospodářství, znamená při své explozi značný zásah do vegetačního pokryvu krajiny. V Čechách bylo např. mezi koncem 13. a počátkem 15. století odlesněno černokostelecké lesní právo natolik, že volných ploch již později nebylo v této oblasti v takové míře nikdy dosaženo. Podobná situace, avšak ještě ve větším rozsahu, je známa ze 13. až 16. století z Moravy – z Dražanské vrchoviny. Na jz. Moravě, na Brtnicku, Jihlavsku a Telečsku bylo ve vrcholném středověku nejméně 3000 ha zemědělské půdy, která je dnes opět pokryta lesem. Zásahy do vegetačních krytů byly tedy značně intenzivní.

Přesto, že písemných pramenů je k dispozici nesrovnatelně více nežli pro předchozí období, není situace pro poznání ekologických poměrů ve vztahu k vesnickému osídlení vrcholného středověku úměrná této skutečnosti. Pokud můžeme na základě dosavadní literatury srovnávat, je poměr naopak opačný. Ekologii vrcholně středověkých vesnic poznáváme dosud většinou pouze z geomorfologie, z vyhodnocení terénní situace. Hlubší analýzu a tedy i poznání slibují výsledky výzkumu Pfaffenschlagu na jz. Moravě, kde byla provedena řada dílčích přírodovědných výzkumů, které přispějí k poznání ekologie této vesnice. Monografie je v současné době připravena do tisku (palynologie, dendrochronologie, petrografie, osteologie atd.).

Obecněji lze konstatovat, že tam, kde je dostatek příhodných surovin, jsou usedlosti budovány částečně (Konůvký, Černokostecko, Dražanská vrchovina) nebo zcela z kamene (Svidna), vesnice jsou budovány tak jako ostatně i dříve, v blízkosti vodních zdrojů a jejich půdorys přes plánovitost zástavby je někdy ovlivňován konfigurací terénu (jižní část Svidny, Pfaffenschlag, vesnice na Černokostecku apod.). Výrazné rozdíly v umístění sídlišť do terénu se projevují mezi Černokosteckem a vesnicemi na Dražanské vrchovině. V prvním případě jsou umístěny na okrajích pánví u pramenů, nebo při přechodu zářezu potoka v široké údolí, nebo na hranách rozevřených a ve spodních částech zamokřených údolí, v případě druhém nejčastěji pravidelně podél vodních toků. Rozdílů, vyplývajících z rozdílných konfigurací terénů obou oblastí je více, projevujících se jak v celkovém půdorysu vesnic, tak v uspořádání pluziny. Svou roli tu sehrál pochopitelně i rozdílný způsob kolonizace, který je pro Černokostecko považován za pozdní fázi kolonizace domácí, pozdněhradištní. Obě oblasti, zkoumané dosud jen prostřednictvím povrchového průzkumu, zasloužily by si i z hlediska ekologických podmínek podrobnější archeologicko-přírodovědný výzkum na vybraných lokalitách.²⁰

Poznámky

- 1 Poulík J., Současný stav a úkoly československé historické vědy, Úkoly československé historiografie, Soubor příspěvků z vědeckého semináře historiků-komunistů z 10.–11. XI. 1972, Praha 1973, 7–21.
- 2 Štěpánek M., Změny vegetace a klimatu v historickém období (Příspěvek k dějinám osídlení 3), ČCH XVI, 1968, 415–434.
- 3 Kudrnáč J., Rekonstrukce přirozené krajiny v okolí zkoumaných hradišť a osad, PA XXXIX, 1961, 609–615.
- 4 Kudrnáč J., Klučov, staroslovanské hradiště ve středních Čechách, Praha 1970.
- 5 Opravil E., Příspěvek k paleobiogeografii údolní nivy na jižní Moravě, Zprávy geografického ústavu ČSAV VIII, č. 5, 1971, 12–16; týž, Předběžné výsledky analýzy rostlinných zbytků z výplně říčního koryta z Mikulčic (okr. Hodonín), PV 1972, Brno 1973, 53–55; týž, Rostliny z velkomoravského hradiště v Mikulčicích, Studie AÚ ČSAV v Brně – 2, 1972, Praha 1972.
- 6 Kouřil Z., Archeologická sonda v Mikulčicích, VVM XIX/1, 1967, 70.
- 7 Opravil E., Lesní dřeviny na Pohansku v době říše velkomoravské, SPFFBU E 11, 1966, 133–136.

- 8 Opravil E., K charakteristice přírodních poměrů okolí Starého Města v době Velkomoravské, Almanach Velká Morava, Brno 1965, 150–154.
- 9 Opravil E., Die südmährischen Wälder im jüngeren Holozän, Přírodovědné práce ústavu CSAV v Brně, 3, 1967, 71–115.
- 10 Zacherle S., Geologický výzkum velkomoravské lokality v Uherském Hradišti-Sadech, CMMus LVI/II, 1971, 79–102; geologický výzkum hradiska sv. Klimenta není dosud ukončen.
- 11 Srv. Zeman J., referát přednesený v Mikulčicích na sympoziu „Společensko-ekonomický rozvoj Slovanů od konce 6. do konce 9. století“, 27.–30. srpna 1974, dosud nepublikováno.
- 12 Snášil R., Přírodní prostředí časně středověkých moravských vesnických sídlišť, sborník „Životní prostředí a tradice“, v tisku.
- 13 Opravil E., Změny údolní nivy řeky Moravy ve středověku, sborník „Zaniklé středověké vesnice v CSSR ve světle archeologických výzkumů II. Uherské Hradiště, 1973, 89–92.
- 14 Ludíkovský K.–Snášil R., Mladohradištní pohřebiště ve Velkých Hostěrádkách, Studie AÚ CSAV v Brně, v tisku.
- 15 Snášil R., Přírodní prostředí Zábřacan a strava jejich obyvatel v 11. až třetině 13. století, sborník prací ze 4. celostátního semináře o problematice zaniklých středověkých vesnic, Bratislava 1972, v tisku.
- 16 Smetánka Z., Povrchový průzkum na lokalitě Karlík u Dobřichovic, zvl. otisk ze sborníku Historická geografie, 10, 1973, 81–96.
- 17 Souchopová V., Stopy železářské výroby z rané doby středověké v Olomučanech a na Blanensku, sborník Okresního vlastivědného muzea v Blansku 1, 1969, 41–46, táž, Výsledky výzkumu hutnické dílny v Padouchu u Josefova, sborník Okresního vlastivědného muzea v Blansku 2, 1970, 15–26; táž, Pozůstatky železářské výroby v lesní trati „U nové školky“ na Olomučansku, sborník Okresního muzea v Blansku 3, 1971, 47–48; táž, Slovanské železářství na Blanensku, sborník materiálů ze semináře „K dějinám metalurgie na Moravě“, 11.–12. XII. 1971, Technické muzeum v Brně, 50–53; táž, Raně středověké hutnické dílny v polesí Olomučany (okr. Blansko), PV 1972, Brno 1973, 75–76.
- 18 Hejna A., Krašovice – příspěvek k výzkumu středověké vesnice v Čechách, PA LV, 1964, 178–221.
- 19 Pleiner R., Středověká výroba smoly v Krásné Dolině u Rakovníka, PA LXI, 1970, 472–518.
- 20 Klápště J., Cernokostecko jako kolonizační oblast, zvl. otisk ze sborníku Historická geografie 10, 1973, 123–138; Nekuda V., Bibliografie prací E. Černého z oboru historické vlastivědy a geografie, VVM XXV, 1973, 286–287.

Zusammenfassung

Das natürliche Milieu der ländlichen Siedlungen des 10.–15. Jahrhunderts in ČSR (Abriß der bisherigen Forschungsergebnisse)

Die Erforschung des natürlichen Milieus historischer Dörfer steckt im Grunde genommen noch in den Kinderschuhen. Nach exakten Prinzipien gewonnene Ergebnisse werden zu wertvollen Informationsquellen, die unter anderem ökonomische und soziale Beziehungen und Zusammenhänge erhellen, wie sie sich in der menschlichen Tätigkeit bestimmter Gebiete und Zeiten äußern. Im Zuge der Entwicklung der slawischen Archäologie wandte sich die Aufmerksamkeit fast ausschließlich dem ökologischen Studium mancher Burgwälle zu (Klučov, Valy bei Mikulčice, Pohansko bei Břeclav, Gebiet von Staré Město)

Nähere ökonomische Kenntnisse ländlicher Siedlungen des 6.–10. Jahrhundert sind kaum vorhanden; die bisherigen Ermittlungen über das Vorkommen von Siedlungen des Prager Typs in den fruchtbarsten Gebieten, meist Niederungen, brachten nur Einblicke allgemeiner Natur. Eine ähnliche Lage herrscht bei alt- und mittelburgwallzeitlichen Siedlungen.

Relativ am besten bekannt ist das natürliche Milieu der Dörfer aus der Zeit von der Mitte des 10. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. Die Gründung ländlicher Siedlungen stützte sich in dieser Zeit auf gute Kenntnisse der geomorfologischen, pädologischen, hydrologischen, klimatischen und Vegetationsverhältnissen, aber auch der Verwendungsmöglichkeiten örtlicher Rohstoffe und geschah deshalb meist an Stellen, wo die natürlichen Bedingungen für die ökonomische Entwicklung der betreffenden Siedlung optimal waren.

Eine wichtige Rolle bei den Wandlungen des Netzes ländlicher Siedlungen in Talfluren großer Flußläufe spielten im 11. und 12. Jahrhundert Änderungen des hydrologischen Regimes, die einerseits Umsiedlungen, andererseits Änderungen der pädologischen und Vegetationsverhältnisse bewirkten, womit sich auch die ökonomische Basis dieser Siedlungen veränderte (Übergang von der Feld- zur Weidewirtschaft, Aufschwung des Fischfangs). Obwohl Flurrelikte aus dieser Zeit im Gelände unbekannt sind, kann man nach archäologischen und naturwissenschaftlichen Untersuchungen mit hoher Wahrscheinlichkeit feststellen, in welchem Raum die Felder lagen (konkrete Beispiele: Velké Hostěradky, Zábřachy, Dobřichovice). Der Charakter der Landschaft, vor allem ihrer Vegetationsdecke, beeinflusste bis zu einem bestimmten Grad auch die Spezialisierung der Fleischproduktion. Zugleich lassen die bisherigen Untersuchungen erkennen, daß die auf dem Land tätigen Gewerbe ihre natürlichen Rohstoffe vorwiegend aus örtlichen (Zábřachy), seltener aus entfernteren Quellen (Mohelnice) deckten. In Erzgebieten wurden die Werkstätten aus dem eigentlichen Siedlungsraum ausgegliedert und arbeiteten in größeren Entfernungen, unmittelbar an Stellen des Oberflächenvorkommens oder Zutagetretens von Erzen (Gegend Blansko, Olomučany u. a.).

Die seit Mitte des 13. Jahrhunderts einsetzende intensive Kolonisationstätigkeit hat die Vegetationsdecke vieler Gebiete stark verändert. Die Ökologie des hochmittelalterlichen Dorfes erkennt man bisher meist nur aus geomorphologischen Beobachtungen, nach der Auswertung der Geländelage. Tiefere Einblicke versprechen die Forschungsergebnisse in Pfaffenschlag. Nach dem Vorkommen des Baumaterials wurden die Gehöfte teils aus Stein (Konůvky, Gegend von Černý Kostelec, Hochland Dražanská vrchovina) oder ganz aus Stein (Svídná) erbaut. Trotz der im großen und ganzen planmäßigen Verbauung wurde der Dorfgrundriß nicht selten von Geländekonfiguration beeinflusst (Südteil von Svídná, Pfaffenschlag, Dörfer im Gebiet Černý Kostelec u. a.).

Zum Schluß befaßt sich der Autor von ökologischen Gesichtspunkten mit den Unterschieden der Geländelage der Siedlungen im Gebiet von Černý Kostelec und auf dem Hochland Dražanská vrchovina.